

Opponensi értékelés

Onder Csaba

*Kölcsey Ferenc: Nyelvtudományi munkák
Kritikai Kiadás*

című MTA Doktori értekezéséről

Onder Csaba munkásságának alakulását 1995 óta követem, amikor bírálója voltam Berzsenyi kötetkompozíciójáról szóló, az akkor megrendezett OTDK-n kiemelt első díjban részesült dolgozatának. E kutatáshoz szorosan kapcsolódva adta ki 1998-ban Berzsenyi verseskötetének kommentált szövegét a Matura Klasszikusok sorozatban. De tágabb értelemben ugyancsak egyetemista évei alatt végzett kutatómunkájából nőtt ki 2000-ben megvédett, *Anthológiák a 18-19. század fordulójának magyar irodalmában* című PhD-értekezése, mely a 18-19. század fordulója táján született verseskötetek kötetkompozícióit és peritextusait, a bennük megfogalmazódó olvasási ajánlatokat vizsgálta. E munkájának a védésen elhangzottak tanulságait érvényesítő változata *A klasszika virágai (anthológia – praetexta – narrativa)* címmel 2003-ban látott napvilágot, önálló könyv formájában. Az értelmezésbe, egy exkurzus erejéig, bekötötte Esterházy Péter *Bevezetés a szépirodalomba* című művét is, sajátos perspektívát adva ezzel a történeti vizsgálódásnak.

Érintett munkái és később született dolgozatai egyaránt arról tanúskodnak, hogy Onder Csaba a kortárs szépirodalomban és a kurrens irodalomelméleti gondolkodásban egyaránt jártas, nagyon eredeti, a szakirodalomban megkövesedett álláspontokat elmésen megkérdőjelező irodalomtörténész, aki ugyanakkor nem rest első pillantásra merésznek tűnő hipotéziseit a pozitivista idők gőzhangyáit idéző, szorgos filológiai és textológiai munkával alátámasztani. Mindennek alapján bizonyos vagyok abban, hogy keze nyomán hamarosan szintetikus monográfia születik majd, melynek körvonalai a Kölcsey Ferenc nyelv tudományi munkáit kritikai kiadásra előkészítő tevékenysége nyomán már most kibontakoznak. Másként fogalmazva, eddig ismeretlen tételekkel kiegészítve maga rendezte egybe azt a szövegkorpuszt, amelyre készülöben lévő, *Kölcsey és a magyar nyelv* című monográfiája épül. A most megítélésre kerülő munka tehát nem valamiféle összegzése, „csupán” fontos állomása eddigi tudósi tevékenységének.

Onder Csaba nem kezdő a Kölcsey-filológiában. A retorikai diskurzus 19. századi helyzetére irányuló érdeklődése már 2008-ban is alap kutatásokhoz, konkrétan a Kölcsey kritikai kiadás *Erkölcsei beszédek és írások* című kötetének sajtó alá rendezéséhez vezette. Saját bevallása szerint hasonló nagyságrendű munkára számított akkor, amikor vállalkozott Kölcsey nyelv tudományi írásainak egybegyűjtésére és apparátussal való ellátására. A kiinduló motivációt Kölcsey és Szemere közös munkájára (*Felelet a' Mondolatra*) irányuló érdeklődése biztosította. Ennek eredői jól kitapinthatók a *Mondolatról* szóló, új szempontokból vizsgálódó és nagyon meggyőző tanulmányában, mellyel a szakmai közönség először előadás formájában ismerkedhetett meg a 2009-es, Kazinczy születésének 250. évfordulójára rendezett debreceni konferencián. A kutatómunka megkezdése, Kölcsey kéziratos hagyatékának számbavétele nyomán azonban gyorsan kiderült, hogy a nyelv tudomány területéhez sorolható írások korpusza lényegesen nagyobb a korábban ismertnél, s végső soron ez vezetett a most akadémiai doktori disszertációként elbírálásra kerülő, 870 apró betűs oldalt kitevő kritikai szövegkiadás kéziratának elkészültéhez. A kutatómunka nagyságrendjét ez a terjedelem önmagában jelzi. Eredményességét pedig meggyőzően demonstrálja, hogy a kiadás Kölcsey már korábban

publikált, tizenöt témavágó munkája mellett újabb tíz, eddig ismeretlen írást tartalmaz, és így a primer szövegek teljes szövegtöredéke az ismerethez képest másfélszeresére növekedett.

Elégge meglepő ez egy olyan klasszikus esetében, aki halála óta mindvégig a magyar irodalom értelmezési- és szövegtörténetének az első vonalához tartozott. Onder Csaba, e furcsa jelenség okait keresve, előszavában így fogalmazott:

„[...] bizonyosan megemlíthető a teoretikus fő mű hiánya, a filologizálás időtartamának viszonylagos rövidege, a filológiai munkák jó részének kéziratossága, feltáratlan és feldolgozatlan volta, mint ahogyan egy – lényegében nem vizsgálta – satirikus pamflet hatástörténetileg túlhangsúlyozott szerepe is. És bizonyosan közrejátszott ebben a recepció ama korán kialakult zárványa is, amely Kölcseynek a magyar nyelv alakításában játszott szerepét nem önmagában a nyelvre irányuló tudós filológusi tevékenységként, hanem sokkal inkább az írói- és politikusi szerepvállalás kontextusában, a kora 19. századtól kialakuló nyelvi alapú nemzeti identitás horizontján tárgyalta.” (*Előszó első oldal, lapszámítás nélkül.*)

Mindez meggyőzően hangzik, és kíváncsiságot ébreszt a készülő monográfia iránt, melynek vélhető vonalvezetéséről a jegyzetapparátust felvezető, terjedelmes fejezet nyomán alkothatunk képet.

Az első kérdés, amellyel a szerző itt számot vetett, a kötetben közölt írások tudományterületi besorolásának a kérdése. A kötet címében a *nyelvtudomány* szerepel. Abban a tekintetben nem jogosulatlanul, hogy ez a terminus technikus már létezett a korban – Onder Csaba itt egy Kazinczy-levélre hivatkozik –, ám címbe emelésének jogosságát megkérdőjelezi, hogy Kölcsey saját és Szemere Pállal közösen gyakorolt tevékenységét, melynek eredményeként a kötetben olvasható írások megszülettek, következetesen a *philologia* névvel illette. Éppen ez tette szükségessé a filológia korabeli jelentéskörének tisztázását, melyet Onder Csaba kísérő tanulmányának első fejezetében példamutató gondossággal végzett el.

Kiindulásképpen részletesen ismertette és értelmezte Fejér Györgynek a Tudományos Gyűjtemény 1823-as évfolyamában megjelent, *A Philológiára egy tekintet* című tanulmányát. Fejér gondolatmenete nyomán lényegében egy elkülönülési folyamat bontakozik ki, melynek során a filológia egységes fogalma nem csupán jelentésváltozásokon, hanem tagolódáson, részterületekre való osztódáson is keresztülment. Ami saját korát illeti, Fejér megkülönbözteti egymástól az *alrendű* és a *felrendű* philológiát, majd felsorolja az egyes aldiszciplínákat. Gondolatmenete nyomán Onder Csaba arra következtetésre jutott, hogy:

„A *Grammatika* (mint alrendű philologia) lényegében a nyelv helyes használatával, a helyes beszéddel összefüggő tudományokat egyesíti, nagyon emlékeztetve a mai értelemben vett nyelvtudomány diszciplínáira. A *Philologia* (mint felrendű philologia) pedig lényegében a későbbi irodalomtudományt és annak segédtudományait (irodalmi szövegek filológiája, textológia) sorolja. A szoros értelemben vett philologia mint a nyelv természetének és tulajdonságainak, Fejér szavával geniusának vizsgálata viszont egybekapcsolni látszik az al- és felrendű philologia két területét: eszerint pedig a klasszikus írók *értelmébe* interpretatív, hermeneutikai, kritikai módon való behatolás a philologus-literátor számára nem képzelhető el grammatikai kompetenciák megléte és azok megfelelő alkalmazása nélkül.” (275)

Onder Csaba meggyőzően érvel amellett, hogy Kölcsey nagyon hasonló álláspontot vallott a philologia mibenlétéről, miközben pályája különböző periódusaiban annak más és más összetevőjére helyezte a hangsúlyt. Első munkái szövegtörténeti és klasszika-filológiai jellegűek voltak. Az 1810-es évek közepén viszont már „a magyar nyelv természetével és tulajdonságaival való tudományos foglalkozás megjelölésére” használta philologia szót, miközben a nyelvújítási harcban elfoglalt pozíciójából következően az alrendű philologia, a

grammatika, azaz a mai értelemben vett nyelvészet kérdései is foglalkoztatni kezdték. Mint felrendű philologus azonban az írók nyelvalkító joga mellett érvelt, a nyelvhasználatot gúzsba kötni igyekvő grammatikusokkal szemben. A jó philologus prototípusa számára az olyan ihletett költő, aki egyben megfelelő tudományos jártassággal is rendelkezik a régi szövegek világában, mint például Ungvárnémeti Tóth László. Nem nehéz azonban felismerni Kölcsey saját önarcképét is, teszem hozzá Onder Csaba gondolatmenetéhez, e kettős elvárás mögött.

Kölcsey szótárában tehát a philologus nem azonos a nyelvészszel. Onder Csaba ezt azért tartja fontosnak hangsúlyozni, mert vizsgálódásai arra az eredményre vezettek, hogy a következő évtizedekben a philologia fogalma egyre inkább a nyelvtudomány jelölőjévé vált. A folyamatot maga is elkülönülési folyamatként írta le:

„A literaturai nyelv kivonása a grammatika hatálya alól olyan elválasztása nyelvésznek és irodalomnak, amely ez utóbbi magasabbrendűséget is jelenti az előbbivel szemben. Grammatikának es Philológiának az egymástól való élés, minősítő jellegű elkülönböztetése a literatura önállósodási folyamatába illeszthető.” (282)

Kölcsey munkásságának alakulására figyelve és azt értelmezve tehát annak az elkülönülési folyamatnak a kezdete bontakozik ki előttünk, melynek során megszületik a modern értelemben vett nyelv- és irodalomtudomány, illetve elkülönülnek a frissen született diszciplínákon belül a különböző részterületek. Mindez a philologia ernyője alatt történik, éppen ezért mutatkozik szükségszerűnek, hogy annak különféle jelentései alakuljanak ki, melyek azután önálló nevet kapnak. Ez azonban, olvasható ki Onder Csaba dolgozatából, már későbbi történés. Kölcseynél még az 1820-as években is csak az elkülönülés nyomai fedezhetők fel, míg a Czuczor-Fogarasi szótár néhány évtizeddel később már az elkülönülés viszonylag előrehaladott állapotának a tüköre.

Visszatérve a Kölcsey kritikai kiadás szóban forgó kötetének a címválasztására – *Nyelvtudományi munkák* – annak jogosultságát illetően éppen az elkülönülési folyamat most csak nagy vonalakban ismertetett, de Onder Csaba által gondosan feltárt, 19. század eleji állapota ébreszt kételyeket. A Kölcsey által sohasem használt terminus technikus címbe emelése mellett Onder Csaba a következőképpen érvel:

„A nyelvtudomány és a philologia tehát nem egészen egymás szinonimáiként értendők, a nyelvtudomány kifejezéssel szükségképpen élnünk kell mégis. Egyrészt azért, hogy megjelölhessük a közreadott szövegek tágabban vett jelleget és témáját, azaz a magyar nyelvvel, annak természetével, szavaival, szóképzésével, törvényszerűségeivel, szintaxisával, részben történetiségével, de leginkább a nyelvújítás, vagyis a neológia szerepével és elveivel való kapcsolatot, Kölcseynek az ezekkel való rendszerszerűen, elveken alapuló tudományos eljárásait. Másrészt pedig azért, hogy mindezt el különböztessük a filológia kifejezés többi, egykorú és mai jelentéseitől.” (271)

Világos beszéd, bár a *nem egészen egymás szinonimái* kitétel a korábban elmondottak jegyében kétségtelenül eufemisztikus. Az érvelés azonban ettől eltekintve sem meggyőző számomra. A magyar nyelv és a nyelvújítás, neológia és ortológia vitái, Kölcsey és Szemere ezekben játszott szerepe a korszakkal foglalkozó irodalomtudománynak is jól bejártott témái. Határterületről van szó, melyet a kötet címének is ki kellene fejeznie; ha ezt nem teszi, azzal eleve (félre)determinálja az olvasói tekintetet. Ezt éppen Onder Csabának, a peritextusok szakértőjének, nyilván nem kell magyarázni. Ráadásul a címadás teljes mértékben fölülírja Kölcsey saját szóhasználatának ambivalenciáját. Tisztában vagyok természetesen azzal, hogy ma már a filológia szót sem a 19. század eleji értelemben használjuk, de ha a Kölcsey által használt terminust betű szerint, azaz latinosan írva emeljük a címbe – *Philologiai munkák* –

akkor a latin írásmód már önmagában is jelezni képes a filológia mai fogalmától való lehetséges eltéréseket. Ráadásul így Kölcsey korai munkái, a *Jegyzések az Orthographia Ungaricához* és *A' Magyarok' Articulusról egy kis jegyzés* is magától értetődő természetességgel foglalhatna helyet a kötetben, és nem lenne szükség arra a pontosításra és magyarázkodásra, mely szerint Kölcseynek debreceni diákkorában, Kazinczy inspirációjára született írásai „a philologiai literatúra es a philologiai kritika körébe tartoznak” és csak „tárgyukat tekintve tekinthetőek nyelvtudományi érdekelttségűeknek.” (290) Megoldás lehetne esetleg a *Philologiai (nyelvtudományi) munkák* cím, mely egyértelműen jelezhetné a két fogalomban rejlő ambivalens, ugyanakkor egymás felé mutató értelmezési lehetőségeket, ez azonban kétségtelenül nehézkes a címbe emelt zárójel miatt.

Bevezetőjének következő részében Onder Csaba a kötetbe gyűjtött írások műfajaival és szerzőségével foglalkozott. Ami az első kérdéskört illeti, az egybegyűjtött szövegek meghatározó hányadának alkalmi és átmeneti jellegét hangsúlyozta. Tervezett publikációkat előkészítő anyaggyűjtés dokumentumai ezek, amelyeket különösen érdekessé tesznek a hozzájuk fűzött (szél)jegyzetek, értelmező reflexiók. Mellettük persze vannak publikálásra szánt, sőt publikált szövegek is. Onder a teljes anyag ismeretében a következő műfajcsoportokat alakította ki:

„1. értekezés (tractatus, dissertatio); 2. supplementum; 3. recensio (bírálat); 4. pamflet (ellenpaszkvillus, satíra); 5. jegyzés; 6. kivonat (extractus); 7. lajstrom; 8. szójegyzék; 9. értekezés tervezet.” (284)

Bár e felosztás interpretációs munka eredményeként kialakított utólagos konstrukció, Onder Csaba szöveggondozói tevékenységének legnagyobb erénye a korábbi szövegkiadási hagyománnyal szemben mégis az, hogy az egyes szövegek keletkezési körülményeit és funkcióját rekonstruálva azokat eredeti kontextusukba helyezte vissza. Nagyon tudatosan: ezt jelzi az a költői kérdés, amelyet a korábbi szövegkiadásai gyakorlat kapcsán megfogalmazott:

„Mit kezdjünk [...] a kiadási hagyomány értelmezői gesztusával, amely a Jenisch-kivonatot (vagy az ehhez hasonló *Engel esztétikai töredékeit*) [...] sajátosan önálló szöveggként tartja számon és adja ki mindmáig, fenntartva a dilemmát, hogy az adott munka pusztán „előkészületnek” (jegyzetnek, háttér tanulmánynak stb.) számít-e vagy önálló szellemi teljesítménynek?” (286)

E kérdést *expressis verbis* nem válaszolja meg, választ jelent azonban saját szövegkiadási gyakorlata, melynek eredményeként a szövegek valódi státusza válik láthatóvá.

Sajátos problémaként merült fel az anyag éppen leglényegesebb és legterjedelmesebb része esetében a szerzőség kérdése. Onder Csaba szerint az eredeti kontextusába visszahelyezett, keletkezésük időrendjébe rendezett anyag nyomán megállapítható, hogy Kölcsey kései önéletrajzi levelében pontosan és hitelesen határozta meg philologiai érdeklődésének fő periódusát, melyet az 1814-1816 közé eső évekre, Szemere Pállal való szoros együttműködésének időszakára helyezett. Kölcsey nem titkolta azt sem, hogy filológiai kérdésekkel Szemere ösztönzésére kezdett foglalkozni. Nagyon intenzív és organikus együttműködés alakult ki közöttük Pécelen, 1814 nyarán, később Lasztócon, amikor pedig a személyes együttléten alapuló közös munka kényszerűen megszakadt, levélben tartották a kapcsolatot. Kölcsonösen használták egymás jegyzeteit, melyek létrejötté is közös inspiráció eredménye volt, még ha egyikük vagy másikuk kézírásával maradtak is fenn. A kötetbe – egy kivétellel – csak a Kölcsey kézírásában fennmaradt munkák kerültek, bevezetőjében azonban Onder Csaba okkal és joggal hívta fel a figyelmet a keletkezési körülmények sajátosságaira, a

mögöttük álló közös kíváncsiságra, közös szellemi erőfeszítésekre, sőt Szemerének a közös kutatást meghatározó, irányító szerepére is.

Kérdés persze, hogy ilyen körülmények között mivel igazolható Onder Csabának az a magabiztos kijelentése, hogy „Az 1833-as önéletrajzi levélben említett komoly (philológiai) értekezés a kéziratok tanúsága alapján nem társszerzőségű, hanem kizárólag Kölcsey Ferenc munkája volt.” (289) Mit jelenthet, mit bizonyíthat ebben a speciális helyzetben a *kéziratok tanúsága*? De még súlyosabb kérdés ennél, hogy indokolható-e ilyen mértékű közös tevékenység esetében a szövegek kézírás szerint való szétválogatása, és csupán a Kölcsey kézírásában fennmaradtak szerepeltetése a kötetben. A kritikai kiadás számára természetesen nem lehet alternatíva, hogy különböző meg gondolások nyomán Kölcseyhez rendelje azt, ami Szemere kézírásában maradt fenn, és eltekintsen annak közlésétől, ami Kölcsey kézírásából netán Szemeréhez rendelhető. Ez már a mindenkori interpretáció feladata. Ahhoz azonban, hogy ilyen jellegű interpretációk születhessenek, a teljes korpusz ismeretére lenne szükség. A közös alkotói periódus valamennyi, Kölcseytől és Szemerétől származó szövegének egy közös kötetbe rendezése, kiadása és kommentálása viszont már aligha fért volna el egy Kölcsey kritikai kiadás keretei között, pontosabban annak koncepcionális újragondolását követelte volna, a munka nagyságrendjéről most nem is beszélve. Így maradt a kontextus feltárása a bevezetőben, majd jelzése az egyes művek jegyzetapparátusában. Ezt a munkát Onder Csaba nagy gondossággal végezte el. Más kérdés, hogy az alaposág gyakran redundanciákhoz vezetett, ezekről azonban majd később.

A bevető külön alfejezetekben tárgyalja Kölcsey filológiai tevékenységének periódusait. Az első debreceni, 1808-1809 közé eső szakasz kapcsán rámutat arra, hogy Kölcsey levelezése során erőteljesen támaszkodott az érintett témakörrel szülő korábbi jegyzéseire. Ekkor született munkáinak és Kazinczyhoz írott leveleinek szövegszerű egybeesései meggyőzően igazolják ezt, és Onder Csaba kutatásai során az is bizonyossá vált, hogy fiatalkorában kialakított gyakorlatán Kölcsey később sem változtatott. E felismerés jelentőségét az adja, hogy a levelezésbeli megfelelőik nyomán lehetővé vált az olyan elveszett kéziratok tartalmi rekonstruálása, mint a *Critikai Jegyzetek a' Magyar nyelv' jobbitásáról*, vagy a *Jegyzések Varróból*. (291) E munkák azonban már a második, Szemere Pál tevékenységével összefonódó periódusban, 1814 és 1816 között születtek, amikor Kölcsey figyelme Szemere hatására és Kazinczy elképzeléseinek igazolására a neológiát alátámasztani képes philológiai kutatások felé fordult.

Onder Csaba nagy figyelemmel tárta fel közös tevékenységük előzményeit, majd évről évre haladva annak gyakorlati alakulását és eredményeit. Ami a periódus során keletkezett szövegek szerzőhöz rendelését, pontosabban a szerzőhöz való rendelés problematikus voltának a felismerését illeti, e szempontból nagyon lényeges Onder Csabának az a megfigyelése, hogy Kölcseynek szebb a kézírása, mint Szemerének. Emiatt ugyanis közös munkáikat Kölcsey tisztázta le, illetve adott róluk hírt, így például Helmechzy Mihályhoz írt *közös* levelüket is Kölcsey vetette papírra. E felismerés nagyon lényeges a periódus szövegeinek olyan – majdani – interpretációinak a szempontjából is, melyek célja az egyes szövegek szerzőségének a tisztázása. A közös munka gyakorlatának feltárása nyomán meggyőzően hat Onder Csabának az a feltételezése, hogy annak emléke és céljai irányíthatták Szemerét, amikor eldöntötte, hogy barátja halála után mi kerüljön az általa szerkesztett kiadásba Kölcsey philológiai munkái közül. A *Critikai Jegyzeteket* például azért hagyhatta ki, mert jól tudta és szem előtt tartotta, hogy Kölcsey 1817 után már meghaladta abban kifejtett álláspontját. (316-317.) Különösen érdekesnek és meggyőzőnek találom, ahogyan Onder Csaba a Jenisch-kivonat közlésre való kiválasztásának okát magyarázza:

„Feltevésünk szerint az MM1-ben Szemere Pál döntéséből fakadóan a Jenisch-mű igényesen megalkotott (fordított, magyarított, súlyozotthon tömörített) szövege került Kölcsey eredeti,

elméleti disszertációja (*Critikai Jegyzetek*) helyére, két kísérő tanulmány társaságában, megfelelően Kazinczy elképzelésének, aki mindig is eme német munka magyar verzióját s az ahhoz tartozó supplementumok kidolgozását kívánta (lásd Kis János pályaműve).” (300)

Ami pedig az azóta megsemmisült (vagy lappangó), *Critikai Jegyzetek a' Magyar nyelv' jobbitásáról* című „disszertációt” illeti, azt a bevezető nagyon meggyőzően hozza kapcsolatba Kölcseynek 1815 nyarán Kazinczyhoz írott egyik levelével, melynek elméleti jelentőségét korábban ugyan már többen felismerték, arra azonban senki sem gondolt Onder Csaba előtt, hogy benne Kölcsey elveszett értekezésének lényegét foglalta volna össze. Az ismeretlen kézirat és a levél közötti kapcsolat felismerésének további hozadéka, hogy meghatározhatóvá vált Kölcsey ekkor született egyéb kéziratot munkáinak egymáshoz való viszonya, a különböző források egymás mellé rendelése nyomán pedig az elveszett disszertáció felépítését is sikerült rekonstruálni. (301)

Amikor 1815-ben Kölcsey nagykorúvá lett, és átvette a csekei birtokot, már kevesebb ideje jutott a philologizálásra, 1817-től pedig, a lasztóci levelek megfogalmazását követően, már nem csupán időhiány miatt hagyott fel azzal a típusú philológiai munkával, amelynek hajtóereje a Kazinczy-féle neológia szolgálata volt. Mutatja ezt az is, hogy az 1820-as években már csak szerkesztői munkája során, ill. akadémiai megbízásra hozott létre olyan írásokat, amelyek helyet kaphattak a mostani kötetben. De kedve már 1814 végén, a birtokmegosztás teendői közepette inkább a költészet, sőt azon belül is az érett férfikor műfaja, az epikus költészet felé vonta. Úgy látta, Goethétől szentimentalizmusba hajló kedélyállapota, Schillertől – és itt a naiv és szentimentális költészetről értekező Schiller tipológiája is eszünkbe juthat – epikureizmusa különbözteti meg.

„[...] bizonyos férjfiúi vidám csendességet érzek magamban. Ah, itt az út, hogy koszorúkat szedjünk, mint Ariost, 's ki fogná az ő koszorúját Magyarjaink közt inkább szedhetni, mint én?”

Nem kis öntudatról tanúbizonyságot téve fejtegette mindezt Kállay Ferencnek címzett, a testvéreivel való osztozásról hírt adó, 1814. december 17-én kelt levelében. (Kölcsey Ferenc: *Levelezés I.*, 1808-1818. Sajtó alá rendezte Szabó G. Zoltán. Bp., Universitas, 2005, 353) Költői tevékenysége kibontakozásának leküzdhetetlen akadályát látta viszont a figyelem, a „köz hír, 'a dicsőség” hiányában. Mert az „örök dicsőség bizonyos reménye” az, amely Homérosztól Goetheig a legnagyobbakat inspirálta, ennek hiányában viszont a leghivatottabbak is visszaléptek a költői pályáról, mint nálunk „Bártsai, Bessenyei, Báróczi, int Szemere, 's mások”.

Ugyanezen a napon írt Szemere Pálnak is, és válaszolt barátja 1814. december 2-án kelt levelében feltett kérdésére: „Nem gyógyultál e még ki a' grammatomániából? Vagy ismét a' költés lelke fogalt el?” (*Uo.*, 344) Míg a Kállaynak szóló levélben a költészet művelésére való hajlandóságának feltámadásról írt, addig itt az osztozással járó prózai teendőkre hivatkozva ezt is tagadta: „S én lennék-e most Grammatologos, én-e a poësis' lelkétől elfogva?” (*Uo.*, 354) Inkább Szemerét biztatta: „Azt a' mit rólam gondolsz neked kellene tenned.” Onder Csaba ezt úgy értelmezi, hogy Kölcsey „további filológiai tevékenységre” ösztökelte barátját. A levél következő soraiból azonban véleményem szerint inkább költői tevékenységre való biztatás olvasható ki, melynek legfőbb akadályát itt is – akár a Kállayhoz szóló levélben, csak hogy ott saját magára vonatkoztatva – a közfigyelem hiányában látta.

„Azt a' mit rólam gondolsz neked kellene tenned. Neked édes Palim, 's olly bizonyoson neked, a' milyen bizonyos talán az én félelmem, hogy Te a' szép pályát futni többé nem akard, s ah, valóban nehéz akarni, midőn a Génusz nem akar, kinek úgy kellene oltárt gyújtani, mint az olympiákra készülő Bajnok gyújtott Isteneinek, kérvén győzödelmet Hellásznak tekintete előtt.

De hol van a' Publicum, melly öszvegyüljön mint az olympiai sokaság, hol vagynak a' bírák, kiknek kezeikből a' Borostyánág ne gyermeki bódítás legyen, hanem a' maradandó hírnek záloga? (Uo, 354-355)

Az idézett sorok azt bizonyítják, hogy a figyelem hiánya miatt nem a philológiai munka, hanem a költői ihlet, a *Génius* szenved. Arra Kölcseynek egyébként sem lett volna oka panaszkodni, hogy a neológia szolgálatában álló philológiai tevékenység ne részesülne a publikum részéről kellő figyelemben. A poézis felé fordulásról szóló e két, ugyanazon a napon tett megnyilatkozás – még ha bennük Kölcsey saját lehetséges szerepéről eltérő módon nyilatkozik is – jól illeszthető abba az egyébként Onder Csaba által meggyőzően feltárt folyamatba, melynek során Kölcsey lassanként, majd 1817-től, a lasztóci levelek megfogalmazásától kezdve végérvényesen szakított a Kazinczy-féle neológia szolgálatában álló philologizálással.

Kölcsey philológiai tevékenysége egyes szakaszainak az életút alakulására vetített leírását a kéziratörténet összefoglaló bemutatása követi. Kérdés számomra, hogy szükséges-e itt az egyes kéziratok egyébként nagyon pontos leírásainak táblázatba foglalt bemutatása, nem lenne-e célszerűbb a redundanciák kerülése okán ezeket az adatokat az egyes művekre vonatkozó jegyzetek elején álló, az adott kézirat lelőhelyét és jellemzőit ismertető egységekbe átemelni.

A táblázatot követő, *Az ismert kéziratokról* című fejezet elején Onder azt írja, hogy:

„az MTA Kt., a PIM es a RGy állományában fellelhető kéziratokról a Jegyzetekben az egyes szövegeknél szólunk. Külön tárgyalást, részletesebb és együttes ismertetést az OSZK Kt Q. H. 4361 jelzet alatt levő állománya érdemmel (kivéve az 1815-ben, Csekén keletkezett három szöveget), mivel ezek a kéziratok részét képezték annak a nagyobb kéziratgyűttesnek, amely 1814 nyarán és őszén keletkezett.” (327)

E kéziratcsoport külön tárgyalását az indokolja, hogy – egyéb kéziratok mellett – ez tartalmazta a *Felelet a' Mondolatra* című kiadványban megjelent szövegeket. A nagy vihart kiváltott munka megjelenítési folyamata Onder rekonstrukciója szerint úgy zajlott, hogy Kölcsey és Szemere 1814-ben folytatott közös philológiai tevékenységének eredményei

„egy bekötetlen csomóba (*kötet, diárium*) kerültek, és Szemerénél maradtak. Ezt a kéziratcsomót Szemere Pál még 1814 végén vagy 1815 elején, feltehetően Helmeczi Mihályon keresztül Trattner János Tamáshoz juttatta, aki azt szerkesztőjére, Bilkei Pap Ferencre bízta azzal, hogy készítse elő a *Felelet* kéziratának kiadását.” (327-328)

Nem érthető azonban, és Onder nem is kísérli meg elmagyarázni, hogy ha bekötetlen kéziratcsomóról volt szó, akkor Szemere miért adta át azokat a darabokat is a nyomdásznak, amelyeket biztosan nem a kiadványba szántak. Ez utóbbiak kézírata egyébként (szemben a *Felelet*ben megjelent szövegekkel) fenn is maradt, mivel Szemerének, ugyan nem kis nehézségek árán, de végül sikerült azokat visszaszereznie Bilkei Paptól. Későbbi levelei alapján pedig az is tudható, hogy a visszaszerzett kéziratok között ott volt *Az idegen Phrasesekkel való élés*, melynek külső jellemzőit Onder a szöveg közlését kísérő jegyzetek elején úgy írja le, hogy mind a négy „265 * 210 mm méretű, bordázott fólió bal élén enyvdarabkák találhatók, ami arra mutat, hogy egy valaha bekötött kéziratgyűttes szétbontott lapjaival van dolgunk.” (737) Ez ellentmond korábbi (idézett) kijelentésének, mely szerint kötetlen iratcsomóról volt szó, viszont alátámasztja azt a feltételezést, hogy az tartalmazhatott minden 1814-ben keletkezett kéziratot. (329)

A Szemeréhez utóbb visszakerült anyag ma az OSZK Kézirattárában található (Quart. Hung. 4361). Onder azt írja róla a 325 oldalon, hogy „A kéziratok külső jellemzői megegyeznek: valamennyi 265 * 210 mm méretű, bordázott, egykor feltehetően összefűzött fóliókra készültek,

hasonló, fekete tintával írva.” (325) Az azonos fólióméret is azt erősíti, hogy ugyanazon egybekötött kézirategyüttes részei lehettek. Itt jegyzem meg viszont, hogy az elmondottak nyomán, szemben Onder Csaba esetlegesen megengedő véleményével, mely szerint nem tudjuk megmondani, a *Szemere Pál jegyzetei* című forrás „is részét képezte-e azon filológiai tárgyú kéziratoknak, amely 1815-1816 táján, Bilkei Pap Ferencnek köszönhetően elveszni látszottak” (849), bátran kijelenthető, hogy a Bilkei Pap-féle kézirategyüttesnek, mely eredetileg füzet-formátumú volt, nem lehetett része a *Szemere Pál jegyzetei* című forrás, hiszen az egy másik, önálló füzet (leírása: 847), mely füzet formában maradt ránk.

Az eredendően füzet-formátum magyarázza tehát, hogy a *Felelet a' Mondolatra* anyagával együtt miért került sok egyéb írás Trattnerhez, illetve az ő közvetítésével Bilkei Paphoz. A diáriumot ő szedhette leveleire, hogy a kötetbe szánt írásokat nyomdába adhassa. Azok a szedés után nyilván elkallódtak, a Bilkei Papnál maradt fóliók viszont szétszedett formában visszakerültek Szemeréhez. Ezt a történetet egyébként sokkal könnyebb lett volna valószínűsíteni, illetve feltehetően Onder Csaba maga is valószínűsítette volna, ha a kéziratokra vonatkozó információk nem elszórva szerepelnének a kiadásban, egymástól esetenként többszáz oldalnyi távolságra. Ilyen szempontból az anyagot érdemes lenne ismételtelen áttekinteni, és ahol szükséges, újra strukturálni.

A *Bevezetés a jegyzetekhez* című fejezetet a *Függelék a jegyzetekhez* című rész követi, mely két részből áll. Első felében Kölcseynek Kazinczyhoz 1815. július 5-én írt levele olvasható, immár mint a *Critikai Jegyzetek a' Magyar nyelv' jobbításáról* című értekezés kivonata, a második fele pedig *Terminológiai szótár*, mely az egykorú szaknyelv megértését hivatott elősegíteni. Mindkettő okkal kapott helyet a kötetben, de talán inkább hátul, a jegyzetapparátus végén, a névmutató társaságában lenne a helyük. Merthogy a kiadás négyféle szövegtípust tartalmaz: egy áttekintő tanulmányt, mely most a *Bevezetés a jegyzetekhez* címet viseli, Kölcsey szövegeit, a rájuk vonatkozó jegyzeteket, valamint a különböző mutatókat és függelékeket; ez utóbbiakat érdemes lenne egy csoportba rendezni a kiadás végén.

S ezzel már voltaképpen át is tértem a bevezető, a jegyzetapparátus és a függelék/mutatók közötti összefüggések és munkamegosztás tárgyalására, mely jelen pillanatban nem optimális, optimalizálása pedig ugyancsak az anyag strukturálásának újragondolását követelné meg. A *Bevezetés a jegyzetekhez* című szöveg valójában nem csak a jegyzeteket vezeti be, hanem a kötet eredeti szövegeit helyezi el a Kölcsey-életmű alakulástörténetében. Ez így helyes. Az is helyes, hogy benne összefonódik a leírás és az értelmezés; egyik a másik nélkül nem lenne lehetséges. És amiatt is jól van ez így, mert itt a helye annak, hogy a sajtó alá rendező – úgy is mint az általa egybegyűjtött anyag legjobb ismerője – interpretálja egybegyűjtött anyagát, tehermentesítve így az egyes művekre vonatkozó jegyzetapparátust az interpretációktól.

Úgy gondolom, következetesen betartandó elvként szögezhető le, hogy minden olyan információnak, amely egy rekonstruált történet részeként hangzik el, a bevezetőben van a helye. Az információk történetbe rendezése ugyanis mindig interpretáció, egy történetet mindig másként is el lehet mondani. A kritikai kiadások jegyzetapparátusának a feladata viszont a jövőbeli, újabb és újabb, mindig és szükségképpen újraalkotott történetek (interpretációk) szolgálata. Ahhoz, hogy ezt a szolgálatot elláthassa, szigorúan faktumok közlésére kell szorítkoznia.

A hazai kritikai kiadások történetében egyébként a Bíró Ferenc, Kókay György és Tarnai Andor sorozatszerkesztésében készült Bessenyei kritikai kiadás lépett a legradikálisabban a most általam jelzett útra – igaz, elsősorban nem teoretikus, hanem praktikus megfontolásokból, a sajtó alá rendezés munkálatainak felgyorsítása érdekében. Bíró Ferencet idézem:

„A magyarországi gyakorlatban megismert, nagy terjedelmű, több részből álló (s véleményünk szerint gyakran sok fölösleges dolgot is közlő) apparátus helyett most az egyes köteteket egy-egy – esetleg terjedelmesebb – bevezető tanulmánnyal látják el a sajtó alá rendezők. Ezek [...]

nem tartalmaznak külön életrajzot, külön esztétikai értékelést vagy írói portrét, de tartalmaznak minden olyan esetleg életrajzi, esetleg esztétikai, esetleg az írói jellemrajzhoz tartozó tény, amely pillanatnyilag a rendelkezésre áll, amely az illető művel vagy művekkel lényeges kapcsolatban van és hozzájárul annak vagy azoknak bármilyen szempontú (keletkezéstörténeti, más művekhez való viszonyt illető stb.) megvilágításához.- –Fel kell tárnok [...] minden nyitott vagy megoldatlan kérdést, amelyeket az illető művek felvetnek, s amely kérdések a Bessenyei ismeret jelenlegi szintjén beláthatók. [...] itt kapnak helyet a kéziratokkal (illetve alapszövegekkel) kapcsolatos közlendők is. – A magyarázó jegyzetek problémáját részben egy, az idegen vagy tájnyelvi szavakat, fontosabb fogalmat magyarázó s egyéb információkat tartalmazó *jegyzetszótárra*, részben pedig a *névmutatóra* bizzuk.” (Bíró Ferenc: *A Bessenyei-kutatás és a kritikai kiadás helyzete*. In: Pro memoria Bessenyei György. Nyíregyháza, 1982, 37-38)

Tények, történetek és interpretációk viszonya abban az értelemben, ahogyan az a posztmodern történetelmélet jegyében ma látszik, a Bessenyei kritikai kiadás szerkesztőit természetesen még nem foglalkoztatták. Munkájuk eredménye mégis az interpretációs rész (bevezető tanulmány) és a szigorúan faktumokat közlő apparátus (jegyzetszótár és névmutató) szétválasztása lett.

Kérdés természetesen, hogy mi az, ami a jegyzetekben faktumszerű (tehát nem interpretatív jellegű) magyarázatot követel. A Bessenyei kritikai kiadás purizmusa nem feltétlenül követendő példa, már csak azért sem, mert valójában az is koronként változó interpretációs kérdés, hogy mit tekintünk az éppen adott kor nézőpontjából fontosnak, ill. magyarázandónak. Nem csak azért szükséges a klasszikusok munkáinak újabb és újabb kritikai kiadásokban való közzététele, mert elődeink butábbak vagy gondatlanabbak voltak, mint mi, hanem mert máshonnan néztek és mást láttak magyarázandónak.

Persze előfordul az is, hogy amit ma már faktumként kezelünk, az eredendően interpretáció eredményeként született, és egyszer csak megkérdőjelezhetővé válik. A *tsorva homok* szókapcsolat magyarázatánál például Onder Csaba a Kiss Lajos által szerkesztett *Földrajzi nevek etimológiai szótárára* hivatkozva írja, hogy „Bálint Sándor kutatásai szerint a régi magyar nyelv homok jelentésben ismerte a csorvát.” (496) Kiss Lajos szótárával (és Bálint Sándorral) a háta mögött teljes joggal kezelhette faktumként, hogy a *csorva* a *homok* szinonimája. Pedig Bálint Sándor tévedett, pontosabban nem talált rá arra a helyre Dugonics *Etelkájában*, ahol a csorva jelentését maga a szerző magyarázza. Abban a felsorolásban, melyben az Árpád által meglátogatott Szeged környéki tájegységeket veszi számba, a hosszú felsorolás részeként ez olvasható: „meg-látogatta eme’ híres Zeged-várossának [...] Csorva, avagy Sívány homokjait” (Dugonics András: *Etelka*. Sajtó alá rendezte Penke Olga. Debrecen 2002., 91.) Az pedig Juhász Antaltól tudható, hogy régi térképeken a Szeged környéki futóhomokos területeket sívó, vagy síványhomokos területekként tüntették fel; vö. Juhász Antal: *Rúzsza. Tanyaközség a volt szegedi határban*, Tiszatáj, 1969. június, 514. A *tsorva homok* tehát nem *homok homokot*, hanem *futóhomokot* jelent.

Az interpretációtól tehát nem lehet megszabadulni, de e tény tudatában legalább az adott kor horizontján, az adott kiadás keretei között világosan szét kell választani a pillanatnyi tudásunk szerinti faktumot és az interpretációt. Visszatérve bevezető tanulmány és jegyzetek viszonyára: a faktumokat az én véleményem szerint az utóbbiaknak kell tartalmazniuk, a bevezető interpretációnak pedig – az ismétlések kerülése és a terjedelemmel való gazdálkodás okán – lehetőség szerint csak utalnia kell a jegyzetekben foglaltakra.

Az ismétlések kerülésének szükségességével Onder Csaba természetesen tisztában volt. A *Bevezetés* szerepét egyenesen úgy határozta meg, hogy benne „az egyes munkák alakulásuk folyamatában és Kölchey nyelvtudományi gondolkodásának összefüggésében” váljanak láthatóvá, „tehermentesítendő az egyes szövegekhez kapcsolódó jegyzeteket, minimalizálva a redundanciákat.” (272) Az imént elmondottak jegyében én a bevezető és a jegyzetek

szerepmegosztását másként képzelem el. Ez azonban lehet véleményes kérdés, nyilván képviselhető egy olyan álláspont is, amely minden olyan információt, amely több szövegre is vonatkozik, a bevezetőbe sűrít, s az egyes művekre vonatkozó jegyzetekben oda utalja az olvasót. A mostani kiadás használhatósága szempontjából a legnagyobb problémát abban látom, hogy Onder Csabának nem sikerült minimalizálnia a redundanciákat: a bevezető és a jegyzetek között – de egyébként jegyzet és jegyzet között is! – nagyon sok az ismétlés, mind a gondolatmenetek tekintetében, mind az idézetek terén. A *Felelet a' Mondolatra* című műhöz fűzött jegyzetek elején, a kéziratot bemutató részben például ezt olvashatjuk:

„A *Felelet* kézírata abban a kéziratcsomóban volt, amely Kölcsey Ferenc es Szemere Pál 1814-ben Pécelen es Lasztócon keletkezett filológiai tárgyú munkáit tartalmazta. A kéziratokat tartalmazó mappa 1814 végén, 1815 elején került Szemere Páltól Bilkei Pap Ferenchez, akit Trattner János Tamás bízott meg a *Felelet* szerkesztésével és sajtó alá rendezésével. A kéziratokat tartalmazó mappa 1816 végén került vissza Kölcsey birtokába. Arról nincs tudomásunk, hogy a *Felelet* is köztük lett volna. A *Felelet* kézírata vélhetően Trattner János Tamás nyomdájába kerülése során – hasonlóan más, nyomtatásra került egyéb kéziratokhoz – elveszett. Mivel a *Felelet* kéziratának sorsa több más kézirattal kapcsolódik össze, ezért a kéziratok útját összefoglalóan tárgyaljuk, lásd: BEVEZETÉS A JEGYZETEKHEZ, *Kölcsey filológiai tárgyú kéziratái* című fejezet.” (380)

Amennyiben úgy döntünk, hogy a bevezető hivatott tehermentesíti a jegyzeteket, akkor az idézett sorokból elegendő lenne ennyi: „A *Felelet* kézírata abban a kéziratcsomóban volt, amely Kölcsey Ferenc es Szemere Pál 1814-ben Pécelen es Lasztócon keletkezett filológiai tárgyú munkáit tartalmazta; lásd: BEVEZETÉS A JEGYZETEKHEZ, *Kölcsey filológiai tárgyú kéziratái* című fejezet.”

Hasonló rövidítésekkel szinte mindenütt lehetne élni, előbb azonban ellenőrizni kell, hogy a *Bevezetés* vonatkozó része minden olyan információt tartalmazz-e, amely a műre vonatkozó jegyzetek elejéről törlésre kerül. Ha nem, azokat át kell vezetni a bevezetőbe, mint a *Felelet a' Mondolatra* esetében is, ahol a jegyzetek – a régiek ismétlése mellett – új információkkal is szolgálnak. (381) Ugyancsak át kellene vezetni a jegyzetekből a bevezetőbe az adott mű megjelenését és keletkezéstörténetét interpretáció eredményeiként rekonstruáló részeit, a jegyzetekben pedig hangsúlyozottan a bizonytalanságot jelezni. A *Felelet a' Mondolatra* vonatkozó általános magyarázatok (413-416), vagy a Prefatióra vonatkozó megjegyzések (434-436) például szinte teljes egészükben interpretációk, így a bevezetőbe kívánkoznának.

Annál is inkább indokolt lehetne az átcsoportosítás, mert az interpretáción alapuló rekonstrukció eredményei bármikor vitathatókká válhatnak. Én például vitatom Onder Csabának azt a megállapítását, amelyben a Szemerével közösen írt *Felelet a' Mondolatra* darabjai közül a Kölcsey aláírásával megjelent bevezetőn kívül három további szöveget is egyértelműen őhöz rendel:

„bizonyosan Kölcsey volt a szerzője a [*Debreczeni levél*]-ként emlegetett szövegnek is, amelynek egy részlete az ő kézírásában maradt meg. (vö. *GrammSzójegyzetek*, KEZIRAT). Szemere Pálnak írott reflexiói alapján bizonyos, hogy Kölcsey Ferenc a szerzője a *Két levél* es a *Jegyzetek a' Versek* alá szövegeinek is. A megállapítás alapja, hogy levelében Kölcsey mint szerző a *Felelet* 1815 azon szerkesztés- vagy nyomdabéli hibáit sorolja fel, amelyeket saját szövegeiben felfedezett, hiszen emiatt tartják majd őt se görögül, se franciául nem tudóknak. (Vö. MM4 *Levelezés I.* 435.)” (397)

Az, hogy egy szöveg, vagy annak egy részlete Kölcsey kézírásában maradt fenn, semmit sem bizonyít, éppen Onder Csaba azon megfigyelése nyomán, hogy a közös szövegeket Kölcsey

vetette papírra, mivel neki olvashatóbb volt a kézírása. Ami a másik két szöveg hibáinak kiemeléseit illeti, itt Kölcsey valóban szerzőként viselkedik, de ebben az esetben is óvatosságra int az a tény, hogy ő jegyezte az előszót, és ez a tény, Ondert idézve, azt a benyomást keltette, „mintha ő lenne az egész kiadvány egyedüli szerzője” (383). Érezhette tehát úgy, hogy a nem általa írt szövegek rossz helyesírása is az ő kontójára megy. Mindennek következtében a szövegek olyan egyértelmű Kölcseyhez rendelése, ahogyan az a rájuk vonatkozó jegyzetek elején történik, nem helyeselhető.

Már csak azért sem helyeselhető, mert ami a jegyzetekben szerepel, az egy kritikai kiadás esetében automatikusan faktummá válik. Könnyen faktummá válhat még akkor is, ha a bizonytalanság jelzésre kerül. Ebbe a csapdába időnként Onder Csaba maga is beleesik: amit korábban maga is bizonytalannak írt le, azt később már faktumként szerepelteti. A [*Debreczeni levél*]-re vonatkozó jegyzetek *Megjegyzések* rovatában úgy fogalmaz, hogy „A levél eredetileg nem rendelkezett aláírással, az „X. Y. a’ Debreczeni Grammatikanak egyik Szerzője” vélhetően a sajtó alá rendező, Bilkei Pap Ferencről származik (vö. MEGJELÉNÉS) (472). Néhány oldallal később, a magyarázatok végén viszont már elmaradt a *vélhetően*: „Az aláírás a szerkesztőtől származik, lásd még: MEGJELÉNÉS.” (477) Ha pedig a mindkét helyen szereplő utaláshoz – *Megjelenés* – lapozunk, ott ezt találjuk: „a [*Debreczeni levél*] esetében az aláírás és a titulus [...] bizonyosan tőle származik.” (390) Erre a *bizonyosanra* azonban sem itt, sem máshol nem található bizonyíték.

Egy másik, hasonló példa arra, ahogyan a bizonytalan bizonyossá válik a kiadás apparátusán belül, a Hőgyész-episztola kommentárjainak alakulása. „A *Felelet* 1815 Hőgyész-episztolájának minden bizonnyal Kölcsey volt a szerzője, amit ez a kijelentés is megerősít: »magam is ki fogok az episztola ellen kelni«” – írja Onder Csaba a 313. oldalon. A bizonytalanság jelzésével ez így korrekt, de a műre vonatkozó jegyzetapparátus elején, a 479. oldalon, ugyanez már bizonyosságként szerepel: „A szöveg szerzője: Kölcsey Ferenc” – és ennek az egyértelmű kijelentésnek még akkor is súlya van, ha a rákövetkező bekezdésekből ismét kiderül, hogy a kijelentés nem faktumon alapul, hanem bizonyos adatok interpretálásán.

Visszatérve a redundanciák kérdésére, nagyon gyakran ismétlődnek a korabeli szövegekből vett idézetek is. Kölcsey Helmecci Mihálynak írt leveléből a *Bevezetőben* és a *Felelet a’ Mondolatra* jegyzetei között is szerepel ugyanaz a hosszú idézet. (297., ill. 395. oldal) Az „Azon Irásomban, melyet a’ múlt ősszel Uram Bátyámnak felolvastam” kezdetű szöveg hatszor, a „Tudod-e tehát, hogy Debreczenben es Álmosdon az Antimondolatért” kezdetű hosszú idézet háromszor szerepel, közülük ráadásul kétszer ugyanannak a szövegnek (*Debreczeni levél*) a jegyzetapparátusában. A „Mi Jenischt és Garvét ’s mellé” kezdetű idézet négyszer bukkan elő, akárcsak az „Or– P– [Oroszy Pal] olly szemtelenségre vetemedett” kezdetű sorok, míg az „Én becsületemre mondhatom” kezdetű Kazinczy-idézzel háromszor találkozhatunk. A példákat hosszan sorolhatnám még. Pontos utalásokkal el lehetne érni, hogy ugyanaz az idézet csak egyszer szerepeljen. Persze kényelmes és praktikus, ha nem kell visszalapozni, de ha emiatt a terjedelem jelentősen növekszik, az más oldalról nehezíti meg a kiadvány praktikus használatát. Emellett, amint erről mindjárt szólok, egy kritikai kiadásban a citátumokkal szemben elvi aggályok is megfogalmazhatók.

További, terjedelmet növelő tényező, hogy gyakran ismétlődnek a sajtó alá rendezés szempontjainak leírásai is. Az az információ például, hogy Kölcsey kézírásának jellegzetességét, mely szerint az *s* betűt időnként *f* betűvel írja, a közlés nem veszi figyelembe, és az *f* betűt *s* betűre írja át, hétszer szerepel a kiadásban. Az a mondat, mely szerint: „Kölcsey gyakorlatában a kézirat elején feltüntetett dátum az adott munka megkezdésének időpontját jelöli.”, néha apró eltérésekkel, nyolcszor ismétlődik. A „Kölcsey a könyvkivonatokat tartalmazó kéziratok jegyzeteinek nem adott önálló címet, azok a jegyzetelt könyv pontos könyvészeti leírásával, továbbá keltezéssel és dátumozással kezdődnek.” mondat variánsai tizenhárom alkalommal ismétlődnek. Itt is folytathatnám tovább a példák sorolását, de talán

ennyi is elegendő annak a javaslatnak az alátámasztására, hogy megfontolandó lenne egy külön *A sajtó alá rendezés elvei* címet viselő rész létrehozása, azzal az ott jelzendő megszorítással, hogy ha valamely kézirat közreadásánál sajátos és csak az adott kéziratot érintő szempont merül fel, az az adott helyen kerül jelzésre.

Kérdésesnek tartom, hogy a jegyzetapparátusban az egyes magyarázott helyeknél indokolt-e hosszan idézni olyan forrásokat, amelyek kiadott formában könnyen elérhetők. Így például *Jegyzések az Ortographia Ungaricáról* keletkezéstörténet ismertetése közben egy majdnem négy oldalas, apró (10 pontos) betűvel szedett idézet olvasható Szombathi János Kazinczynak írt leveléből (KAZLev VII. 388-393.), majd újabb fél, hasonlóan apró betűkkel szedett oldal Kölcsey Kazinczynak szóló leveléből (MM4 *Levelezés I.* 135–136.), melyben Szombathi megjegyzéseire reflektált. Valamivel később, a *Magyarázatok* című alfejezetben, a *Pr[ofessor]*. *Szombathi azt állítja* magyarázataként a következőket olvassuk:

„Szombathy János (1749–1823), Sárospatakon professzor, ahol 1783-tól történelmet tanított, 1785-től pedig a kollégium rektora volt. Kölcsey Szombathy levelét az *MRR*-ből ismerte. A *JegyzésekOrtUng* jobb érthetőségének érdekében teljes egészében közöljük Szombathynak az *MRR*-ben közreadott levelét (*MRR* 171–178.), amellyel Kölcsey filológiai vitába szállt (Szombathy János Kazinczy Ferencnek, Sárospatak, 1805. június 4. Vö. KazLev III. 359–363.)” (359)

-- és itt következik Szombathynak egy újabb levele, ismét csak közel négy apróbetűs oldal terjedelemben.

Hasonló példákat nagy számban lehetne még hozni a kiadásból, még ha az idézett források nem is feltétlenül ilyen extrém módon terjedelmesek. Lehet érvelni természetesen amellett, hogy a kutató számára praktikus, ha a hivatkozás nyomán nem kell újabb könyvet felütnie. Gyakorlati okokból érthető az is, hogy a szóban forgó források többnyire nem teljes egészükben kerülnek az apparátusba, csupán relevánsnak gondolt részeik; a hellyel takarékoskodni kell. Az azonban, hogy mi releváns és mi nem, ismét csak interpretáció kérdése. Lehet, egy másik kutató számára az is releváns lehetne, ami itt éppen kimaradt – de a kritikai kiadás mindenre kiterjedő alaposágában bízva nem néz utána a teljes szövegnek. Így az, ami kimaradt, a kritikai kiadás tekintélyének köszönhetően hosszú időre eltűnhet az interpretációs horizontról, a gondosság és a felhasználók maximális kiszolgálásának igyekezete könnyen a visszájára fordulhat. Az idézetek tehát nem csupán terjedelmi problémát okozhatnak, így véleményem szerint minden amellett szól, hogy a nyomtatott formában már hozzáférhető munkákra való hivatkozások esetén elégséges a leőhelyek pontos megadása, a belőlük származó idézetek pedig törölhetők a jegyzetapparátusból.

Ehhez képest technikai kérdés, de a többször előforduló nevekre gondolva hozzájárulhatna az ismétlődések csökkentéséhez, ha névmagyarázatok nem az egyes munkák jegyzeteiben, hanem a kiadás végén, annotált névmutató formájában jelennének meg. Nem egyszerűen technikai kérdés viszont a *mit szükséges magyarázni és mi tekinthető tudottnak* kérdése. A kritikai kiadások elsősorban szakmai olvasóknak szólnak, s ha ez így van, felesleges azoknak a szöveghelyeknek a magyarázata, amelyekre egy népszerű kiadás esetén igényt tarthat az olvasó. Általános benyomásom az, hogy a kiadás jelen állapotában túlmagyarázott. Néhány példa:

440. oldal:

darab időtől fogva figyelmeztet – Értsd: egy ideje figyelte.

productumira – [lat.] *productum*: alkotás, műalkotás, eredmény

nem szükség, nyilván elmondani – Értsd: nem szükséges nyilvánosan is elmondani.

Magyar Publicum előtt – Értsd: a magyar nyelvű olvasóközönség, lényegében a nyilvánosság előtt.

441. oldal:

Commentarius – [lat.] *commentarius*: értelmezés, magyarázat

Biographusanak – [gör.] *biografia, biografus*: életrajz, életrajzíró

az illy Collectiokat – az ilyen gyűjteményeket; [lat.] *collectio*: gyűjtemény

házi életnek magányos scenajit – [lat.] *scena*: jelenet. Értsd: otthoni életének pillanatait.

444. oldal:

Bácsit a' csúfolódás' Daemona – demon [gör.] *daimon*: isten; az emberi testbe költöző gonosz szellem. *Bácsi*: az idősebb férfirokon illő, magázással együtt járó megszólítása.

Előfordul az is, hogy a magyarázat a magyarázott helyhez csak nagyon távolról kapcsolódó információkkal is kiegészítésre kerül. Egy példa 454. oldalról:

bár olly kicsiny legyen, mint az a be ce – abc, azaz olvasókönyv. A *Ratio Educationis* (1777) nyomán az első állami ábécéskönyvet Révai Miklós készítette, *ABC könyvecske a Nemzeti Oskoláknak hasznokra* (Buda, 1778) címmel. Magyarországon a királyi városokkal együtt mintegy 4000 népiskola ellátására készült egyhangú, unalmas, szürke „ABC könyvei között legfőlebb pedagógiai szemlelet tehet különbséget, a könyv esztétikusa, a gyűjtő szemében egyként érdektelenek ezek az országra szólóan egységesített, túlnyomóan betűzető módszerű ABC dáriumok, ha mégoly nagy példányszámban forogtak is közkézen, mint a híres debreceni ABC; vagy mégoly nagy nyelvész volt is auktoruk, mint az ABC-könyvekben privilegialt Egyetemi Nyomda házi szerzője, *Révay Miklós*, vagy akár *Verseghy Ferenc*”. (DRESCHER Pal, *Régi magyar gyermekkönyvek* [1538-1875], Budapest: 1934.)

Előfordul továbbá, bár ez nem jellemző, hogy a magyarázat éppen azt hagyja magyarázatlanul, amit megvilágítani kellene. A *Bohógyi Gedeonhoz* magyarázatai között olvassuk a 494. oldalon:

uracs – a. m. urfi

Szűr alatt pittyet – DUGONICS 2002, 113.: „De kik a' várban maradtanak; szűrjök alatt csak hányogatták a' pittyetet.”

Az *uracs* szót magyarázni fölösleges, a *pittyet* magyarázni kellene – ehhez a Czuczor-Fogarasi szótár adhat segítséget:

„PITTY, fn. tt. *pitty-ét*. 1) Ajakkal pattantott hang. Szabó D. szerint: szájjal pattantás; hasonló hozzá a fuvással járó *fütty, fütty*, a mély hangon *patt*. 2) Az alsó ajak lelógó állapota, midőn rokon a *fityeg, fittyen, biggyen* lógásra, lecsüngésre vonatkozó szókhoz.”

Ennek alapján a *szűr alatt pittyet* hányogatni jelentése: maguk között morgolódni, nemtetszést nyilvánítani. Általában is igaz, hogy a Dugonictól vett kifejezések magyarázatára nem elegendő az adott hely idézése az *Etelkából*, mert a kifejezések többnyire Dugonicsnál is magyarázatra szorulnak. Főleges viszont a közismert antik szerzők (Homérosz, Platon, Arisztotelész stb.), ill. mitológia alakok (Achilleus, Pluto, Echó, stb.) jegyzetelése.

Az idézett példák a *Felelet a' Mondolatra* apparátusából valók, de bármelyik munka jegyzetapparátusából nagy számban lehetne fölösleges szövegmagyarázatokat citálni, melyek elhagyása jelentős mértékben járulhatna hozzá a terjedelem csökkentéséhez.

Opponensi jelentésem második felében az egyes szöveghelyekhez fűzök megjegyzéseket és jelzek hiányosságokat, ill. tévedéseket, a szövegben lapszámok szerint előre haladva.

292. oldal:

„Kazinczy nem véletlenül nevezte őt később a kiváló grammatikusnak tartott Szemere Pal mellett professzori képességű fiatalembernek: „Kölcsey ein junger Mann mit der Bildung eines Professors.”

Téves fordítás, a *Bildung* nem képességet, hanem képzettséget jelent.

392. oldal:

„Kölcsey a [*Praefatio*]-ban április 1-re tette (nyilvánvalóan tréfából) Somogyi Gedeon halálának dátumát, míg a Somogyihoz írott fiktív levelek mind korábbra, még július–augusztusra datálódtak péceli keltezzel.”

Helyesen: későbbre.

406. oldal:

„a vélhető szerző – Kiss Áron – a közreadó H. Kiss Kálmán unokája volt.

Helyesen: nagyapja.

484. oldal:

„Hát te *Szabó András*, hát *Dettrich*, *Kölcsey* hol vagy?”

Helyesen: Dettrich.

492-493. oldal:

Tudjuk, Onder Csaba is jelzi, hogy a Bohógyi Gedeonhoz című szöveg Dugonics Etelkájának második kiadása nyomán, ő-ző szegedi nyelvjárásban készült. Mégis:

„Rumy Károly recenziója dunántúlinak („transdanubien”) mondja ezt a nyelvjárást (vö. HALZ); Balassa József szintúgy, ebből következtetve Szemere Pál szerzőségére, mivel neki »alkalma volt megismerkedni a dunántúli nyelvjárással pápai diák korában«” (Lásd: A SZÖVEG SZERZŐJE)”

Magyarázandó lenne, mi ennek az ellentmondásnak az oka.

501. oldal:

A' Satyrus a' Mondolat írójához forrásműveként Onder Csaba egyedül Varjas János: *Megtért embernek énekje, melyet nem régen szerzett, es egy megkeseredett, de reménységgel teljes lélek képében tett fel egy nevezetlen ember Debrecenben (1775)* című munkáját nevezi meg, holott a vers a kor másik *e*-ző költőjére, Édes Gergelyre is hivatkozik (54), és a hivatkozást megismétli a *Jegyzetek a' versek alá* című részben is (64). A forrásmű szövegközlésénél Varjas verse mellett helyet kellene kapnia Édes Gergely művének is, amennyiben az azonosítható, s amelyet talán a szerző *Enyelgése*i (Pozsony 1793) között kellene keresni.

505. oldal:

„**Olasz népnek nyelvén** – [ol.] *balordo, lasino*: számár.”

Itt magyarázatként nem a számár olasz nevét kell megadni, hanem azokat a szerzőket, akik olasz nyelven üztek csúfot a számárból.

506. oldal:

„*árva madár jajgass rabságra maradsz már* – Mátyási József: A stiglitz kesergése a kalitkában = Semminél több valami: ebben nem található.”

Nem, mert a valódi forrás: Nagy Ferentz: *Hunyadi László történetei [...] Hozzájok Toldattak némelly APOLÓGUSSAI és más ELEGYES VERSEI*. Pozsony/Komárom 1793.

Az idézet pontos helye *Az újj Gazda így felel Aranyas Tiglintze Kesergésére az A, E, I, O, Ö betűkön* című vers első két sora:

„Árva Madarkám! bár jajgass, rabságba' maradsz már,
A' Madarász maga, lám kárba' találá, talám.”

Ugyancsak 506. oldal:

„*mit brekegsz, ördögi módra rekegsz* – nem lelni forrását.”

De lelni, a forrás Édes Gergely *Enyelgése*i, azon belül is *A' rekegő békákhoz*, a vonatkozó sor az 5. oldalon: „*'S vort! brekeksz! brekeksz! ördögi módra rekegsz.*”

516. oldal:

„**A' Magyar Pegasus** – ti. a számár.”

Ez így pontatlan, a versben a magyar Pegasus, mint ló, éppen arról panaszkodik, hogy méltatlan módon számárrá változtatták – azaz a Magyar Pegasus nem számár.

524-525. oldal:

„A *Jegyzetek a' Versek alá* legelső jegyzetének a tudálékosságot gúnyoló megjegyzése (»Ezen könyv nélkül senki Poéta nem lehet.«) bizonyosan a lábjegyzeteket gyakran használó Mátyási József-re vonatkozik (vö. MÁTYÁSI 1794, lásd meg: *Hőgyesz / Aurora piros szekerében*).

Bizonyosan nem Mátyási könyve az, ami nélkül senki sem lehet poéta, hiszen a legelső jegyzet maga megadja a nélkülözhetetlen művet:

„*Aurora piros szekereiben* Aurora a' hajnal Isten Asszonya I. Pomey Panth[eum]. Myth[icum]. p. m. 107. Ezen könyv nélkül senki Poéta nem lehet.”

Azt pedig, hogy ki is Pomey, maga Onder Csaba írja le pár bekezdéssel később, az ugyane műre vonatkozó *Magyarázatokban* (525):

„**Aurora piros szekereiben** – Hivatkozott szerző: François Pomey (1619–1673) francia jezsuita pap. Hivatkozott műve: *Pantheum mythicum seu fabulosa deorum historia*. A *Feleletben* hivatkozott kiadás: Frankfurt es Lipcse, 1752. Aurora = Pars I. 107–109. Az „Ezen könyv nélkül senki Poéta nem lehet” megjegyzés kapcsán lásd Kölcsey Szemere Pálnak tett nem sokkal korábbi reflexióját: „Pomelynak régi elnyűtt Mythologiaját ki olvasná más azon kívül ki azt a' Debreczeni Ref[ormatus]. Collegiumban kéntelenségéből tanulja?” (Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz, Álmosd, 1813. október 30. Vö. MM4 *Levelezés I.* 235–236.) Mátyási József a *Semminel több valami* című kötetében (MÁTYASI 1794) alapmunkaként hivatkozta Pomey könyvét mitológiai tárgyú lábjegyzeteiben. Lásd meg: *Gyárfás a Mondolatoshoz*”

Ebben az összefüggésben a Mátyásira való hivatkozás fölösleges, vagy ha mindenáron itt is el akarja ismételni azt, amit már a 480. oldalon leírt – „A *Jegyzetek a' Versek alában* a „tudálékosan” beszélő jegyzetíró hivatkozásai Mátyási Józseféra emlékeztetnek, elsősorban az általa is sokat és kedvtelve hivatkozott Pomey-jegyzetek miatt.” – akkor azt pontosabban és kevésbé félreérthetően kell tennie. Mátyásiról egyébként, ugyancsak Pomey kapcsán, hosszan esik szó a *Gyárfás a' Mondolatoshoz* jegyzetapparátusában is (538-539); ezeknek az említéseknek az egymáshoz való viszonyát a redundanciát kerülendő újra kellene gondolni.

525. oldal:

„Figyelemre méltó, hogy a versek tördelése, ellentétben a prózai szövegekkel, folyamatos, amivel a *Felelet* 1815 egyetlen szövegegészésként jeleníti meg azokat, a Somogyi-Bohógyi hagyatékában fellelt, neki levélben leküldött versek gyűjteményeként, amelyekhez jegyzetek kapcsolódnak.”

Ha jól értem, arról szól ez a mondat, hogy az egyes versek, ellentétben a prózai szövegekkel, nem új oldalon kezdődtek, hanem folyamatosan követték egymást. A megfogalmazást jó lenne könnyebben érthetővé tenni.

609. oldal:

Az idézett két Kölcsey-levél közül az első szól Döbrenteinek, a második Kazinczynak, azaz felcserélődtek a címzettek.

675. oldal:

A *Philologiai Töredékek* kéziratáról:

„A keltezés Kölcsey kézírásával, de más tintával, feltehetőleg utólagosan lett odaírva.” Pár sorral alább, a *Keletkezés* című részben olvasható rekonstrukció arra épül, hogy „Kölcsey gyakorlatában a kézirat elején feltüntetett dátum az adott munka megkezdésének időpontját

jelöli.” – és hogy ez így volt ebben az esetben is. Kérdés azonban, hogy utólagos datálás esetén is ilyen egyértelműen állítható-e ez. Márpedig a keletkezéstörténet rekonstruálásának egyik sarokpontja éppen a kezdő dátum – ennek utólagos rávezetése a kéziratra azonban olyan bizonytalansági faktort jelent, amellyel számolni kellene. És nem itt, hanem a bevezetőben, itt a források lehetséges interpretációja nyomán rekonstruált történet helyett inkább csak a faktumokat és a bizonytalanságokat kellene jelezni, utalással a bevezetőre.

711. oldal:

A Szemere Pál jegyzeteit tartalmazó füzetben található második, Kölcseytől származó bejegyzés ugyancsak az ő kezétől származó datálása 1816. február 12. Onder Csaba szerint e dátum azt bizonyítja, hogy Kölcsey „1816-eleji Pesten is tartózkodott” (711). Ám azok a cikkek, amelyeket kijegyzetelt Kultsár István lapjából, *később* jelentek meg: a *Hasznos Mulatságok* következő évi megjelenéséről szóló tudósítás a *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1816. december 28-i számának todalékában látott napvilágot, az ugyancsak kijegyzetelt 5. szám 1817. január 15-én, a 6. január 18-án, a 7. január 22-én jelent meg. Ezeknek a kijegyzetelését február 12-én nyugodtan megkezdhette, sőt akár el is végezhetette – csak hogy nem 1816, hanem 1817 februárjában. Tudjuk, előfordul, hogy év elején automatikusan az előző évet írjuk a keltezésbe; talán ez történhetett itt is. Történt azonban akárhogyan, a lap megjelenése *elő* nem helyezhető annak kijegyzetelése. Az ellentmondásra egyébként Onder Csaba is felhívja a figyelmet, ez azonban nem elegendő: a keletkezési körülményeket a valós dátum fényében kell átgondolni. Ami biztos: Kölcsey autográf datálása ellenére sem jelenthető ki, hogy 1816 februárjában Pesten tartózkodott volna.

786. oldal:

„ki győzné az öklelő Hajdú’ vivását lefesteni? – Forrását lásd: BERZSENYI 1813, 12.: „Ki tudja méltán írni / Az öklelő Hajdú’ vivását, a’ mikor a’ lovast / Dárdája szórja, ’s mennykövek közt / A’ meredek falat ostromolja.” (*Melisszahoz*). Az öklelő hajdúra Kazinczy külön felhívja a figyelmet a *Szótár* szava kapcsán, ahol a vezérszótól eltérő értelemben szerepel: »Berzsenyinek *öklelő Hajduja* lap 83. a’ vakmerő gyermeket arra ragadja hogy Büffonhoz és Blumenbachhoz tegyen egy felkiáltást. – Ti (ügymond) még ezt a’ szarvas-marhák közzül kifelejtették. – Somogyi Gedeon azt hiszi hogy *öklelni* nem teszen egyebet mint *türköl*ni. Berzsenyi tudta hogy *öklelni* annyit teszen az eredeti értelemben mint *ököllel* (karral, kézzel, marokkal) *dolgozni, bántani*.” (Lásd: FOGADTATÁS.)”

E már korábban is idézett Kazinczy-levél kapcsán talán érdemes lenne felhívni a figyelmet a széphalmi mester tévedésére. Arra, hogy Berzsenyi hajdúja a versben dárdájával taszította le ellenfelét a lóról, azaz valóban dárdájával *öklelt*, és nem öklével *bokszolt*.

788. oldal:

A Mondolat szövegmagyarázatai között olvasható:

„ágyugömbök’ halálsujtási közt Liptse alatt elhullott – értsd: elesett ágyútűzben a lipcsei csatában. A napóleoni háborúk döntő ütközetére, a népek csatájaként is ismert lipcsei csatára 1813. október 16–19. között került sor; a *Mondolat* 1813 ekkor vélhetően már kijött a nyomdából.”

Korábban Onder Csaba részletesen foglalkozott a *Mondolat* megjelenésének időpontjának meghatározásával (766-768) és különböző források összevetése nyomán arra a következtetésre jutott, hogy az „legkorábban 1813. szeptember 27-28-ra (Veszprém) tehető” (768). A lipcsei csata említése nyomán viszont a megjelenés dátuma még tovább pontosítható: a csatát említő mű nyilván nem jelenhetett meg a csata előtt. A „véltetően már kijött a nyomdából” törlendő, a megjelenés kétféle kommentárját pedig összhangba kell hozni egymással.

*

Kritikai kiadást készíteni nagyon hálátlan feladat. Aki lapjait forgatja, természetesnek veszi az elért eredményeket, nem is gondol arra, hogy egy-egy, számára éppen a kritikai kiadás nyomán evidensnek tűnő megállapítás mögött milyen komoly kutatómunka húzódik meg, ugyanakkor értetlenkedve és hangos méltatlankodással fogadja a felfedezett vagy felfedezni vélt hibákat. Bírálatom megfogalmazása közben én is beleestem ebbe a csapdába; mentségemre szóljon, hogy mivel nem megjelent könyvről, hanem kéziratról van szó, akaratlanul is a majdani lektor szerepkörébe tévedtem, akinek feladata nem az elért eredmények taglalása, hanem a javítandók sorolása.

Éppen ezért itt és most egyértelműen szeretném kiemelni a munka erényeit, melyek a szerzőt mindenképpen érdemessé teszik arra, hogy az akadémiai doktorainak sorába lépjen.

Onder Csaba hiánytalanul elvégezte az anyagfeltárás és a kéziratok szövegű leírásának elképesztően nagy munkáját. Anyagfeltáró tevékenysége nyomán Kölcseynek a nyelvtudomány körében értelmezhető munkássága jelentősen kibővült, azok időrendben való közlése jól kitapinthatóvá teszi az inspirációk, az érdeklődés és a célok változásából adódó csomópontokat. A kísérő tanulmány és a jegyzetapparátus feltárja az egyes kéziratok keletkezésének szoros kontextusát. Ennek nyomán a korábbiaknál világosabban látszik nem csupán Kölcsey érdeklődésének változása, hanem éppen a philológiai munkák születésének legfontosabb periódusában a szerzőség és a műfajiság meghatározásának problematikus volta is. Ami az egyes szöveghelyek magyarázatait illeti, alig maradt olyan pont, amely még magyarázatra szorulna; éppen ellenkezőleg, az is magyarázatot kapott, ami a szakmai olvasóközönségre való tekintettel talán nem lett volna szükséges. Ez azonban inkább csak terjedelmi problémát okozhat. Egyébként az, aki már végzett ilyen jellegű munkát, pontosan tudja, milyen nehéz meghúzni a *mit kell jegyzetelni és mit nem* határát.

A rendkívül nagy terjedelmű anyag átlátása és mozgatása nem könnyű feladat, a kifogásolt redundanciák jórészt ennek tulajdoníthatók, amint nem könnyű feladat annak eldöntése sem, hogy meddig mehetnek el az interpretáción alapuló szövegmagyarázatok egy kritikai kiadás esetében, és azoknak hol a helyük. Egyébként ezt a kérdést most Onder Csaba munkája kapcsán vettem fel, de az felvethető lenne általában is, mint bármely kritikai kiadás esetében releváns, de többnyire reflektálatlanul maradó kérdés.

Az opponensi jelentések, a majdani lektori vélemények és a szerkesztői javaslatok nyomán Onder Csaba nyilván elvégzi majd a szükséges és lehetséges korrekciókat. Az azonban már most látható, hogy egyszerre gondos és invenciózus munkájának köszönhetően a Kölcsey kritikai kiadás nagyon magas szakmai színvonalon elkészített kötettel bővül – remélhetőleg a nem nagyon távoli jövőben. Az elvégzett munka már jelenlegi formájában is óriási előrelépést jelent mind a Kölcsey-filológiában, mind az életmű vonatkozó részének értelmezésében.

Onder Csaba akadémiai doktori értekezésének nyilvános vitára bocsátását feltétel nélkül támogatom, és meggyőződéssel javaslom számára az MTA Doktora tudományos cím odaitélését.

Szeged, 2021. szeptember 16.

Szajbély Mihály